

Μ. Ζ. Κοπιδάκης
Ὁ Μάρξ καὶ ἡ Βίβλος

Πρώτη ἔκδοση, Ἀθήνα 2011

Παραγωγή:
Τυπογραφικὸ ἐργαστήρι «Δόμος»

Ὁμιλία ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος
MEGARON PLUS
μὲ τὴ συνεργασία καὶ χορηγὸ τὸ
Κοινοφελὲς Ἰδρυμα Κοινωνικοῦ καὶ Πολιτιστικοῦ Ἔργου
(ΚΙΚΙΠΕ)

Μ. Ζ. Κοπιδάκης

Ὁ Μάρξ καὶ ἡ Βίβλος

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

«Κανείς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δοῦλος σὲ δύο κυρίους.
Γιατὶ ἢ θὰ μισήσῃ τὸν ἓνα καὶ θὰ ἀγαπήσῃ τὸν
ἄλλο, ἢ θὰ στηριχθεῖ στὸν ἓνα καὶ θὰ περιφρονήσῃ
τὸν ἄλλο. Δὲν μπορεῖτε νὰ εἴστε δοῦλοι καὶ στὸν Θεὸ
καὶ στὸ χρῆμα.»

Κατὰ Ματθαῖον 6,24.

Τὸν 19ον αἰῶνα στὴν Εὐρώπη πολλοὶ ἑλληνολάτρες ἄστοι συνήθιζαν νὰ κοσμοῦν τὰ ἐνδαιτιήματά τους μὲ ἀντίγραφα καλλιτεχνημάτων τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ζεῦγος Λουδοβίκου καὶ Γερτρούδης Κούγκελμαν εἶχε τοποθετήσῃ στὸ διάδρομο τῆς κατοικίας του στὸ Ἀννόβερο μιὰ προτομὴ τοῦ Δία, πού ἐνδέχεται νὰ εἶχε φιλοτεχνηθεῖ μὲ βάση τὴν ὁμηρικὴ περιγραφὴ τοῦ ὑπάτου τῶν θεῶν στὴν *Ἰλιάδα* (Α 528-530): ρωμαλέο κεφάλι μὲ πυκνὰ φρύδια καὶ κυματίζουσα κυανόμαυρη χαιίτη. Ὅταν λοιπὸν τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1867 ὁ Κάρλος Μάρξ (1818-1883) ταξίδεψε ἀπὸ τὸ Λονδίνο στὴ Γερμανία προκειμένου νὰ παραδώσῃ στὸν ἐκδότη του τὸ χειρόγραφο τοῦ *Κεφαλαίου*, φιλοξενήθηκε στὴν οἰκία τοῦ δόκτορος Κούγκελμαν. Ἀνάμεσα στὰ εὐτράπελα πού διαδραματίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διαμονῆς του, τὸ πιὸ εὐάρεστο ἦταν ἡ ἐπισήμανση τῶν ξενιστῶν ὅτι ἡ φυσιογνωμία τοῦ ὑψηλοῦ φιλοξενουμένου μὲ τὰ ἀρμονικὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀπέπνεαν αὐστηρότητα καὶ γαλήνη παρουσίαζε ἐκπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴν προτομὴ τοῦ νεφεληγερέτα.

Δὲν ἔμοιαζε ἐντούτοις μόνο μὲ τὸν Δία ὁ ἐκπατρισμένος ἐπαναστάτης. Ἡ προφητικὴ γενειάδα, ἡ τραυλότητα πού

δὲν παρεμπόδιζε ὡστόσο τὴ χειμαρρῶδη εὐγλωττία, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἰακώβου, ὁ ἀπαστράπτων ἀπὸ τὴν πολυχρησία μέλας ἐπενδύτης καὶ ἡ ρητορικὴ τῶν ἐπιτακτικῶν χειρονομιῶν παρέπεμπαν σὲ ἔνθεο καὶ θερμοουργὸ Προφήτη τῆς Βίβλου. Στὴν ἀχνὴ μυστηρίου ποὺ περιέβαλλε τὸν ἀνατροπέα τῶν πάντων συνέβαλε καὶ ἡ καταγωγή. Οἱ πρόγονοὶ του πατρόθεν καὶ μητρόθεν ἦταν ἀπὸ γενεὲς γενεῶν ραβίνοι. Ἀπλῶς ὁ πατέρας του γιὰ λόγους ἐπαγγελματικῆς προοπτικῆς εἶχε ἀσπασθεῖ τὸν Λουθηρανισμό καὶ εἶχε ἀλλάξει τὸ μικρὸ του ὄνομα ἀπὸ Χίρσελ σὲ Χαϊνριχ. Τὸ ἐπίθετο ὅμως μαρτυροῦσε: Μάρξ εἶναι ὁ υἱὸς τοῦ Μάρκου, ἂν πρόκειται γιὰ χριστιανό, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Μαρδοχαί, ἂν πρόκειται γιὰ Ἑβραῖο.

Ἔτσι λοιπὸν τὸ παρουσιαστικὸ καὶ ἡ «ρητορικὴ ὑπόκριση», σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πυρετώδη ἀνατρεπτικὴ δράση καὶ βέβαια τὸ πύρινο κήρυγμα, ποὺ πρόσφερε ἐδῶ καὶ τώρα καθολικὲς καὶ ὀριστικὲς λύσεις σὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ ταλάνιζαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου τὴν ἀνθρωπότητα στὸ σύνολό της, προσδιόρισαν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς τὸν τρόπο δεξιῶσης ἀπὸ τὸ εὐρὸ κοινὸ τοῦ ἀλλόκοτου φιλοσόφου. Ἡ δεξιῶση αὐτὴ γινόταν μὲ ὄρους καὶ εἰκονοποιεῖς εἴτε λαϊκῆς εἴτε ἀριστοκρατικῆς (: ἀρχαιοελληνικῆς) θρησκευτικότητος. Ἡ θρησκευτικὴ φυσικὰ περιελάμβανε καὶ τὴ δαιμονοποίηση.

Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν, τὸν ὁποῖο ἡ σύζυγός του Βαρόνη φὸν Βεστφάλεν καὶ οἱ οἰκεῖοι του ἀποκαλοῦσαν μὲ τρυφερότητα Μαυριτανό, Ἰακώβου καὶ Τσάρλυ, βρέθηκε φορτωμένος μὲ ὀγκώδη παρεπώνυμα εἰλημμένα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ θεογονία καὶ τὸν κόσμον τῆς Βίβλου. Ἔτσι ἀπὸ τοὺς συνοδοιπόρους καὶ τοὺς ἀγιογράφους τοῦ ἐξυμνήθηκε ὡς

Ζεὺς ὑψιβρεμέτης, ὡς ἀγαθοεργὸς Διόσκουρος, ὡς Προμηθεὺς ἐλευθερωτής. Ἄλλοι πάλι, ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ συμβιβάσουν τίς διδασκαλίες τοῦ μαρξισμού μὲ τὴ χριστιανικὴ τους ἀγωγή, ἔβλεπαν στὸ πρόσωπο τοῦ βαθύγνωμου θεωρητικοῦ καὶ ἀταλάντευτου ἀγωνιστῆ τὸν Προφήτη τῆς Νέας Ἱερουσαλήμ, τὸν Παράκλητο τῶν καταφρονεμένων, τὸν Μεσσία ποὺ θὰ λύτρωνε τὴν ἀνθρωπότητα ἀπὸ τὴν ἀλλοτρίωση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ὑπερπλήρης ὅμως ἀπὸ φαρμακερὰ βέλη ἦταν καὶ ἡ φαρέτρα τῶν ἐπικριτῶν του, ποὺ ἔβλεπαν στίς καινοφανεῖς θεωρίες τὰ ὕστερα τοῦ κόσμου. Γιὰ τοὺς πιὸ ἀκραίους ἀπὸ αὐτούς, τοὺς δαιμονολόγους θὰ λέγαμε, ὁ Μάρξ δὲν ἦταν ἀπλῶς ὁ ἄσματος ποὺ κατασπατάλησε περιουσίες χωρὶς νὰ κερδίσει ποτὲ ἓνα σελίνι ἀπὸ τίμιο μόχθο, ἀλλὰ ὁ αἰμοδιψὴς Ἀπολλύων τῆς Ἀποκαλύψεως, ὁ κυανοπώγων δαίμονας Σαλώχ, ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀντίχριστος. Ὑπῆρχαν ὡστόσο καὶ οἱ καλοπροαίρετοι ἐλευθερόφρονες, ποὺ ἔδειχναν πρόθυμοι νὰ παραδεχτοῦν τὴ μεγαλοσύνη τοῦ ἀνδρὸς καὶ νὰ ἐπικροτήσουν τὴν κοινωνικὴ του κριτικὴ καὶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ βέβαια δὲν ἀναγνώριζαν τὸ ἀλάθητο τοῦ συνόλου τῶν δυσείκαστων καὶ ἀντιφατικῶν θεωριῶν του γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς ἱστορίας. Ἡ φωνὴ ὅμως τῆς ψυχραιμίας καὶ τῆς κριτικῆς βασάνου διατηρεῖται σὲ τόνους χαμηλοῦς, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ἀκούγονται μέσα στὸν ὀρμαγδὸ τῶν ἀντεγκλήσεων.

Τὸ 1830 ὡς μαθητῆς τῆς πρώτης τάξης τοῦ Γυμνασίου ὁ Μάρξ βραβεύτηκε ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες διδασκάλους του γιὰ μιὰ ἐκθεση ὅπου ἡ θρησκεία ἀποτιμᾶται ὡς «συνδετικὸ ὕλικὸ τοῦ κοινωνικοῦ ἴστοῦ». Ὁ λατινικὸς ὄρος *religio* ποὺ διατηρήθηκε στίς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ἀρχικὰ σήμαινε

ἀκριβῶς: δεσμός (Βλ. Cic. Nat. Deorum 2.28). Ἐντεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1841, στὸν πρόλογο τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς (*Διαφορὰ τῆς Δημοκρατίας καὶ Ἐπικουρείας Φυσικῆς Φιλοσοφίας*) ὁ Μὰρξ διακηρύσσει πῶς τὸ πιστεύω τῆς φιλοσοφίας, καὶ ἐξυπακούεται καὶ τοῦ ἴδιου, εἶναι ὁ στίχος ἀπὸ τὸν *Προμηθεά Δεσμώτη* (975) τοῦ Αἰσχύλου: ἀπλῶ λόγῳ τοὺς πάντας ἐχθαίρω θεούς.

Πολλοὶ ἦταν οἱ διδάχοι πὺ δὴγήγησαν τὸν νεαρὸ στοχαστὴ στὸν τραχὺ καὶ ἀνάντη δρόμο τῆς ἀρνησιθρησκίας καὶ τῆς ἀθεΐας: οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὑλιστές, ὁ ἐπιστημονισμός (scientisme), οἱ ἐμπειριστές, οἱ φιλελεύθεροι ἀγνωστικιστές, οἱ ἐγκυκλοπαιδιστές, ὁ σοσιαλισμὸς τῶν Γάλλων οὐτοπιστῶν, καὶ βέβαια τὸ «πνεῦμα τῶν καιρῶν». Πολλοὶ νέοι διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς ὑπονόμευαν τὸ αὐταρχικὸ πρωσικὸ κράτος ἀσκώντας δριμύτατη κριτικὴ στὴ θρησκεία καὶ ἰδιαίτερα στὸν Χριστιανισμό. Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λεγόμενους ἀριστεροὺς ἐγγελιανούς, ὅπως ὁ Μπροῦνο Μπάουερ (B. Bauer 1809-1889), ὁ Νταβίντ Στράους (D. F. Strauss 1808-1874) καὶ ὁ Λούντβιχ Φόουερμπαχ (1804-1872), δοξάστηκαν ὡς ἀκατάλλακτοι θεομάχοι, ἀλλὰ ἐκδιώχθησαν ὡς «δημαγωγοὶ τοῦ λαοῦ» ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, περιθωριοποιήθησαν καὶ ἐπιβίωσαν μόλις καὶ μετὰ βίας ὡς κατ' οἶκον διδάσκαλοι στὴν ἐπαρχία.

Ὁ Φόουερμπαχ ὑποστήριξε μὲ ἐπιχειρηματολογία κατανοητὴ στὸ εὐρὸ κοινὸ ὅτι, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν ἀνθρωπομορφισμό τῶν θεῶν, δὲν ἔπλασε ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος τὸν θεὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή του. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν προσέδωσε στὸν θεὸ ὅ,τι ὑψηλότερο καὶ τελειότερο εἶχε (ἢ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει) μέσα του: τὴν ἀγάπη, τὴ γνῶση, τὸ αἶσθημα τῆς δικαιοσύνης. Ὁ θεὸς συνε-

πῶς εἶναι ἡ προβολὴ τῆς εὐφυΐας, τῶν ιδεωδῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τελικὰ βέβαια ὁ ἄνθρωπος ἀλλοτριώνεται, γιατί ὑποδουλώνεται στὴν τέλεια θεότητα, πὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντικειμενικοποίηση τῆς λογικῆς του, ἐπειδὴ ἔχει τὴν ψευδαίσθηση ὅτι μὲ τὴν ὑποταγὴ του στὸν θεὸ θὰ ἐπιλύσει τὰ προβλήματά του. Ὁ ἀθεϊσμός λοιπὸν τοῦ Φόουερμπαχ εἶναι ἀνθρωπολογικός, ἡ θρησκεία θεωρεῖται ὡς ἀντεστραμμένη ἀνθρωπολογία.

Ὁ Μάρξ ἀναγνώριζε πῶς οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴ θρησκεία ὄφειλαν πολλὰ στὴ σαρωτικὴ κριτικὴ τοῦ Φόουερμπαχ. Καὶ πράγματι· ἀκόμη καὶ ἡ σκανδαλώδης φράση ἀπὸ τὴ Συμβολὴ στὴν Κριτικὴ τῆς Ἐγγελειανῆς Φιλοσοφίας τοῦ Κράτους καὶ τοῦ Δικαίου (1844) πῶς ἡ θρησκεία εἶναι τὸ «ὄπιο τοῦ λαοῦ» προέρχεται ἐλαφρῶς παραλλαγμένη ἀπὸ ἓνα κείμενο τοῦ Φόουερμπαχ. Μέσα στὸ πλαίσιο τῆς θεωρίας του ὁ Μάρξ διευρύνει τὸν ἀνθρωπολογικὸ ἀθεϊσμό σὲ κοινωνικό. Ἡ θρησκεία, παρόλο πὺ δὲν εἶναι μόνον ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἀθλιότητος ἀλλὰ καὶ διαμαρτυρία ἐναντία σὲ αὐτὴν, συνιστᾷ οὐσιῶδες μέρος τοῦ θεσμικοῦ καὶ διανοητικοῦ ἐποικοδομήματος, πὺ ὑψώθηκε μέσα καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ βάση. Στὴ μελλοντικὴ κοινωνία, ὅπου δὲν θὰ ὑπάρχει ἀνάγκη γιὰ ἀντισταθμίσματα, ἡ θρησκεία, καὶ ὡς παρηγορητικὴ πίστη σὲ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις καὶ ὡς θεσμός ἐξουσιαστικός, θὰ αὐτοκαταργηθεῖ. Τὰ προβλήματα πὺ αὐτὴ διατείνεται ὅτι ἐπιλύει, θὰ τὰ ἐπιλύσουν ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ πολιτικὴ.

Ὁ περιστασιακὸς ἀναγνώστης τοῦ Μάρξ, πὺ τυχαίνει νὰ ἔχει ἐξοικειωθεῖ κάπως μὲ τὰ βιβλικὰ κείμενα, διαπιστώνει μὲ κάποια ἐκπληξὴ ὅτι τὸ ἔργο τοῦ ἄθεου στοχαστῆ βρίθεται ἀπὸ θεολογικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς ὄρους, καὶ

ἀπὸ κατὰ λέξη παραθέματα βιβλικῶν χωρίων. Ἀμέτρητες εἶναι ἐπίσης οἱ ὑπαινικτικὲς ἀναφορές, οἱ ἀπηχῆσεις καὶ οἱ κρυπτομνησίες ἀπὸ τῆ Βίβλο. Ἔνα ποσοστὸ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ αὐτὸ εἶναι «ἔπεα πτερόεντα» μὲ τὰ ὅποια οἱ ὁμιλητὲς καὶ οἱ συγγραφεῖς μέσης καὶ ἀνώτερης μόρφωσης καρύκειαν ἀκόμη καὶ τὸν καθημερινὸ τους λόγο. Ὅλοι γινώριζαν ποιὸς ἦταν ὁ πτωχὸς Λάζαρος (Λουκ. 16, 11-31) καὶ κάπως ψυχανεμίζονταν τὸ νόημα τῆς φράσης τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (1 Κορ. 13, 12): βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον. Γενικὰ οἱ παροιμιακὲς αὐτὲς φράσεις, ἐπειδὴ ἐμφανίζουσι ὑψηλὸ βαθμὸ λογοτεχνικότητος, προσδίδουσι ἐνάργεια καὶ ζωντάνια στὸ λόγο, δροσερεύουσι ἕνα ξηρὸ κείμενο, δημιουργοῦσι ὑποβλητικότητα καὶ μποροῦσι νὰ λειτουργήσουσι ὡς ἐπιχειρήματα αὐθεντίας.

Ὅρισμένα ἐδάφια τῶν Εὐαγγελίων ἀπαντοῦσι γιὰ εὐνόητους λόγους πολὺ συχνὰ στὰ ἔργα τοῦ Μάρξ, ὅπως τὸ ἀκόλουθο ἀπὸ τὸ Κατὰ Ματθαῖον (6, 19): Μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπου σὴς καὶ βρώσις ἀφανίζει, καὶ ὅπου κλέπται διορύσσουσιν καὶ κλέπτουσιν. Ἄλλες φορές εἶναι ἡ ποιητικὴ τῆς φράσης τοῦ χωρίου ποὺ συναρπάζει. Ἔτσι παρατίθεται τέσσερις φορές τὸ πρῶτο σκέλος τῆς περιώνυμης παρομοίωσης ἀπὸ τὸν Τεσσαρακοστὸ πρῶτο Ψαλμὸ (41, 2): Ὅν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων / οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σέ, ὁ Θεός. Στὸ πρῶτο κείμενο τοῦ Μάρξ ἔλαφος εἶναι ἡ πρωσικὴ διοίκηση ποὺ ἐπιποθεῖ τὸν λογοκριτὴ γιὰ νὰ περιορίσει τὴν ἐλευθεροτυπία. Στὸ δεύτερο ὡς ἔλαφος ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ καὶ πηγὰς ὑδάτων τὸ σεβαστὸ ποσὸ ποὺ ἀπέστειλε κατὰ τὰ εἰωθότα ὁ Ἐνγκελς (F. Engels

1820-1895) για να καλυφθοῦν δικαστικά ἔξοδα. Στὸ τρίτο, ὅπως ἡ διψαλέα ἔλαφος, ἔτσι καὶ τὸ χρῆμα σὲ ἐποχὲς κρίσεων, μόλις συνέλθει ἀπὸ τὸν πανικό, ἐπιποθεῖ νὰ ἐπενδυθεῖ ὡς προσοδοφόρο κεφάλαιο στὴν ἀγορὰ ἐργασίας. Στὸ τέταρτο, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Κεφαλαίου, περίφροντις ὁ ἀστὸς μέσα στὴν παραζάλη τῆς ἀνταλλαγῆς χρήματος καὶ ἐμπορευμάτων ἐπιποθεῖ τὸ χρῆμα, τὸν μοναδικὸ ἀληθινὸ πλοῦτο.

Στὰ κείμενα λοιπὸν τοῦ Μάρξ τὰ βιβλικὰ παραθέματα ἔχουν ποικίλες χρήσεις. Ἐμφανίζονται ὡς ἠδύσματα τοῦ ὕφους, ὡς σοφιστικὰ κομψεύματα, ὡς ἀδιάσειστα ἐπιχειρήματα καὶ ὡς τεκμήρια λογισύνης. Πολὺ συχνὰ ἐπίσης ὁ Μάρξ στὸ πλαίσιο τῆς πολεμικῆς του σὲ πρόσωπα καὶ καταστάσεις παρωδεῖ βιβλικὰ χωρία. Ἐδῶ διατηρεῖται τὸ ὑψηλὸ ὕφος τοῦ προτύπου, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον εἶναι ταπεινὸ ἢ κωμικόν. Ἄλλοτε πάλι χρησιμοποιεῖ τὴν παρενδυσία (Travestie): μίμηση τοῦ περιεχομένου ἀλλὰ ἀλλότριον ὕφος. Γιὰ νὰ διασαφηνιστοῦν δύσληπτα πολιτικοοικονομικὰ ζητήματα ἐπιστρατεύονται συγκρίσεις μὲ δεισιδαιμονίες, ἐκκλησιαστικούς θεσμούς καὶ θεολογικὲς λεπτολογίες. Τὸ χρῆμα ἐπὶ παραδείγματι εἶναι, ὅπως καὶ ὁ Θεός, παντοδύναμο καὶ πανταχοῦ παρόν. Τὸ κεφάλαιο, ἡ πεθαμένη ἐργασία, ζωντανεῖ σὰν τὸν βρυκόλακα, ἀπομυζώντας ζωντανὴ ἐργασία. Οἱ ἀνταγωνιστικὲς σοσιαλιστικὲς ὀμάδες καταδικάζονται ὡς βδελυρὲς αἱρέσεις. Τὸ ἐμπόρευμα, πὺ ἐμφανίζεται σὰν κάτι αὐτονόητο, εἶναι γεμάτο ἀπὸ μεταφυσικὴ σοφιστεία καὶ θεολογικὲς παραδοξότητες. Ὁ Μάρξ ὁμολογοῦσε ὅτι ἡ «νεφελώδης περιοχὴ τῆς θρησκείας» παρεῖχε ἀφειδῶς τὶς ἀναλογίες γιὰ τὴν κατανόηση τῶν οικονομικῶν φαινομένων. Κατὰ τὴν παράθεση τῶν βιβλικῶν

ἐδαφίων ὁ Μάρξ ὑποπίπτει συχνὰ σὲ σφάλματα, ἐπειδὴ προφανῶς βασίζεται στὴ μνήμη του, πράγμα πού σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ γινώριζε μέγα μέρος τῆς Βίβλου ἀπὸ στῆθους καὶ συνεπῶς δὲν ἐνιωθε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπακριβώσει τὸ κείμενο τοῦ παραθέματος.

Ὡς ἓνα σημεῖο ἢ συνεχῆς ἐμπλοκὴ τοῦ Μάρξ μὲ τὴ Βίβλο καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικούς θεσμούς εἶναι εὐεξήγητη, ἂν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ κοινωνία μέσα στὴν ὁποία ζεῖ καὶ δραστηριοποιεῖται εἶναι διαποτισμένη μέχρι μυελοῦ ὀστέων ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Πιερ Γιουσέφ Προυντόν (Pierre Joseph Proudhon 1809-1865), πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, ὁμολογεῖ ἀπελπισμένος πῶς «εἴμαστε πλήρεις θεότητας [...] τὰ μνημεῖα μας, οἱ νόμοι μας, οἱ ιδέες μας, οἱ γλῶσσες καὶ οἱ ἐπιστῆμες μας, τὰ πάντα ἔχουν μολυνθεῖ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἡλίθια δεισιδαιμονία, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ μιλάμε, οὔτε νὰ δραστηριοποιούμεθα, καὶ χωρὶς τὴν ὁποία δὲν σκεπτόμαστε καὶ» (*Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère*).

Μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς περιπλοκότητας σχέσης Μάρξ καὶ Βίβλου προσφέρει τὸ κείμενο ἐκεῖνο, πού θέτει ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ δοκιμασία τὴ νηφαλιότητα κάθε ἀναγνώστη ἀνεξαρτήτως ιδεολογικῶν προτιμήσεων, τὸ *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος*. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1847 ἀντιπρόσωποι τῆς διεθνοῦς ἀνατρεπτικῆς ομάδας «Ἐνωσὴ τῶν Δικαίων», στὴν ὁποία εἶχαν προσχωρήσει ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἑνγκελς, καθὼς καὶ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ ἄλλες ὀλιγομελεῖς ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις, συγκεντρώθηκαν στὸ Λονδίνο καὶ ἀποφάσισαν νὰ συμπήξουν τὴν «Ἐνωσὴ τῶν Κομμουνιστῶν». Ἡ νέα ὀργάνωση ἐγκατέλειψε τὸ πα-

λαιό σύνθημα τῶν «Δικαίων» («Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀδελφία») καὶ υἰοθέτησε τὴ μαχητικότερη πρόταση τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἑνγκελς: «Προλετᾶριοι ὅλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε». Στὸ δεύτερο συνέδριό της, πού ἔλαβε χώρα τὸν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους πάλι στὸ Λονδίνο, ἡ «Ἐνωση» ἀνέθεσε στὸν Μάρξ, ὁ ὁποῖος ἦταν 29 ἐτῶν, καὶ στὸν Ἑνγκελς, 27 ἐτῶν τότε, νὰ συντάξουν σὲ ἀπλὴ γλῶσσα ἓνα πρόγραμμα διαφώτισης καὶ δράσης γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν καιρῶν, πού προμήνυαν ἐπαναστατικὴ θύελλα σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρώπη.

Μέσα λοιπὸν σὲ δύο μῆνες προέκυψε τὸ *Μανιφέστο*, πού τυπώθηκε σὲ 1.000 περίπου ἀντίτυπα καὶ κυκλοφόρησε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1848 στὸ Λονδίνο. Προεργασία εἶχε κάνει ὁ Ἑνγκελς σὲ μιὰ «κατήχηση» ὑπὸ τύπον 25 ἐρωταποκρίσεων (*Βασικὲς θέσεις τοῦ Κομμουνισμοῦ*). Τὸ ὀριστικὸ πάντως κείμενο γράφτηκε ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ εἶναι διαρθρωμένο σὲ ἓνα σύντομο πρόλογο καὶ τέσσερα ὀλιγοσέλιδα κεφάλαια.

Ἡ πρώτη φράση τοῦ Προλόγου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ μιὰ τρομακτικὴ ὄντως εἰδωλοποιΐα, ἔχει ὡς ἀκολούθως: «Ἐνα φάντασμα πλανιέται στὴν Εὐρώπη – τὸ φάντασμα τοῦ κομμουνισμοῦ». Τὸ 1993 ὁ Ζὰκ Ντεριντὰ δημοσίευσε μιὰ σειρὰ ἀπὸ πέντε βαθυστόχαστες (ἀλλὰ καὶ δυσνόητες γιὰ τοὺς ἀμύητους) διαλέξεις μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Φαντάσματα τοῦ Μάρξ*. Ὁ ἀποδομιστὴς φιλόσοφος ἐπισημαίνει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ὅτι τὰ φαντάσματα τοῦ Μάρξ εἶναι πολλὰ, ἐπὶ παραδείγματι ὁ Θεός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Ἄνθρωπος ὁ ἴδιος (τὸ δεινότερο!), «Τὸ Πνεῦμα τοῦ λαοῦ» (*Das Volksgeist*), τὸ προϊόν πού ὑψώνεται σὲ ἐμπόρευμα κ.ο.κ. Μᾶς θυμίζει ἐπίσης ὅτι οἱ λέξεις *Das Gespenst* (τὸ φάντασμα)

και Das Geist (τὸ πνεῦμα) εἶναι συνώνυμα και ὅτι στὰ κεί-
μενα τοῦ Μάρξ οἱ δύο λέξεις ἐναλλάσσονται. Κάθε φάντα-
σμα ἐμψυχώνεται και κινεῖται ἀπὸ ἓνα πνεῦμα. Ἰσχυρίζε-
ται ἐπίσης ὅτι τὸ φάντασμα τοῦ *Μανιφέστου* ἀνάγεται
στὸν Ἄμλετ τοῦ Σαίξπηρ. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχει δίκιο. Τὸ
Μανιφέστο εἶναι ἓνα παλίμψηστο μὲ πάμπολλα ἐρανί-
σματα ἀπὸ τὸν Γκαῖτε και τὸν Χάινε και ἀπὸ ἄλλους ποι-
ητές, ἐν ὀλίγοις ὁ θρίαμβος τῆς διακειμενικότητος. Ὁ
Σαίξπηρ ἦταν ὁ ἀγαπημένος ποιητὴς τοῦ Μάρξ, ἀγαπη-
μένοι του ὡστόσο ἦταν και ὁ Ὅμηρος και ὁ Αἰσχύλος και
ὁ Δάντης, πού και οἱ τρεῖς τους βρῖθουν ἀπὸ φαντάσματα.
Ἔχω τὴν ὑποψία ὅτι ἂν τὸ πρότυπο, ἂν ὑπάρχει πρότυπο,
θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ Βίβλος, πού ἀρχίζει μὲ τις φράσεις (Γέ-
νεσις 1, 1-2): Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν και
τὴν γῆν. ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος και ἀκατασκεύαστος, και
σκοτός ἐπάνω τῆς ἀβύσσου, και πνεῦμα θεοῦ ἐπέφεροτο
ἐπάνω του ὕδατος.

Στὴ δεύτερη ἐνότητα, πού τιτλοφορεῖται «Προλετάριοι
και Κομμουνιστές», γίνεται ἐκτενὴς λόγος γιὰ τὸν θεσμὸ
τῆς οἰκογένειας, γιὰ τις γυναῖκες και γιὰ τὰ παιδιά. Ἡ
Ἐλεονόρα (1855-1898), ἡ τρίτοτοκος κόρη τοῦ Μάρξ, ἔχει
καταθέσει μιὰ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς
ὁποίας συνομολογοῦν και ἄλλα μέλη τοῦ στενοῦ περιβάλ-
λοντος: «Συχνὰ τὸν ἄκουα νὰ λέει: “Παρόλα αὐτὰ μπο-
ροῦμε νὰ συγχωρέσουμε στὸν Χριστιανισμὸ πολλά, γιὰτι
μᾶς δίδαξε νὰ ἀγαποῦμε τὰ παιδιά”». Και πράγματι, στὰ
Εὐαγγέλια τουλάχιστον τὰ παιδιά και οἱ γυναῖκες ἀντι-
μετωπίζονται ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ μὲ θερμὴ ἀγάπη και μεγάλη
συμπάθεια. Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἱστο-

ρικοί ἀπαξίωσαν τὸν Χριστιανισμό ὡς *religio mulierum* («θρησκεία τῶν γυναικαρίων»).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Σοσιαλιστικὴ καὶ Κομμουνιστικὴ γραμματεία» ἀρθρώνεται σὲ τρεῖς ἐνότητες : «ὁ ἀντιδραστικὸς σοσιαλισμὸς», «ὁ συντηρητικὸς ἢ ἀστικὸς» καὶ «ὁ κριτικὸς οὐτοπικὸς σοσιαλισμὸς καὶ κομμουνισμὸς». Στὴν πρώτη ὑποενότητα τοῦ «ἀντιδραστικοῦ σοσιαλισμοῦ», ποὺ πραγματεύεται τὰ τοῦ φεουδαρχικοῦ σοσιαλισμοῦ, ἢ φεουδαρχία κατηγορεῖ τὴν ἀστική τάξη ὅτι δημιούργησε ἕνα ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ οἱ ἐκπρόσωποί του «καταδέχονται νὰ συλλέγουν τὰ χρυσὰ μῆλα ποὺ ἔπεσαν ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς βιομηχανίας καὶ διαπραγματεύονται ἀνταλλάσσοντας πίστη, ἀγάπη καὶ τιμὴ μὲ μαλλί, κοκκινογούλια καὶ σκληρὰ οἶνοπνευματώδη». Ὑπάρχει ἐδῶ ἕνας ὑπαινιγμὸς στὰ Μῆλα τῶν Ἑσπερίδων ἢ τῆς Ἀταλάντης, καὶ ἕνας ἄλλος στὴν τριάδα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (1 Κορ. 13,13) : *νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα*. Ἡ ὑποενότητα καταλήγει σὲ ρητορική δεινωση: «Ὅπως ὁ ἱερέας βιάδιζε πάντα χέρι μὲ χέρι μὲ τὸν φεουδάρχη, ἔτσι καὶ ὁ παπαδίστικος σοσιαλισμὸς συμβαδίζει μὲ τὸν φεουδαρχικό. Τίποτα πιὸ εὐκολο ἀπὸ τὸ νὰ δώσουν στὸν χριστιανικὸ ἀσκητισμὸ ἕνα ἐπίχρισμα σοσιαλισμοῦ. Μήπως καὶ ὁ χριστιανισμὸς δὲν καταφέρθηκε ἐπίσης ἐναντία στὴν ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, ἐναντία στὸν γάμο, ἐναντία στὸ κράτος; Μήπως ἀντὶ γι' αὐτὰ δὲν κήρυττε τὴν ἀγαθοεργία καὶ τὴ ζητιανία, τὴν ἀγαμία καὶ τὴ θανάτωση τῆς σάρκας, τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐκκλησία; Ὁ σημερινὸς χριστιανικὸς σοσιαλισμὸς εἶναι μόνον ὁ ἀγιασμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τὴν ὀργὴ τοῦ ἀριστοκράτη». Τὸ πάθος ποὺ δονεῖ τὸ κείμενο φανερώνει ὅτι ὁ

συντάκτης του αγωνίζεται να όριοθετήσει τή δική του έπι-
κράτεια μέσα σέ μιá κοινή κληρονομιά.

Άς αντιστρέψουμε τώρα, κατά τήν προσφιλή μέθοδο
τοῦ Μάρξ, τόν τρόπο προσέγγισης τῶν όμοιοτήτων και
τῶν áναλογιῶν, παραθέτοντας πρώτα τήν πηγή και μετά
τό έπιγέννημα· Ματθ. 16,24-6 (Λουκ. 9,23-7): Τότε ό
Ίησοῦς εἶπε τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ· εἴ τις θέλει όπίσω μου
έλθειν, άπαρνησάσθω έαυτόν και άράτω τόν σταυρόν
αὐτοῦ και áκολουθείτω μοι. ός γάρ αν θέλη τήν ψυχήν
αὐτοῦ σῶσαι, άπολέσει αὐτήν· ός δ' αν άπολέσῃ τήν
ψυχήν αὐτοῦ ένεκεν έμοῦ, εύρήσει αὐτήν. τί γάρ ώφελείται
άνθρωπος, έαν τόν κόσμον όλον κερδήσῃ, τήν δέ ψυχήν
αὐτοῦ ζημιωθῇ; Τό έδάφιο άποτελεῖ λαμπρό δεῖγμα συν-
δυασμοῦ προφητικῆς άυθεντίας και ραβινικῆς έπιχειρη-
ματολογίας. Προηγείται ή έκκληση για έθελοντική, áλλά
όλοκληρωτική άπαξ και άποφασισθεῖ, συστράτευση. Η
άναφορά στόν σταυρό εἶναι μιá προϋποτύπωση σέ μεταφο-
ρικό και σέ κυριολεκτικό έπίπεδο. Άκολουθεῖ ή παραδοξο-
λογία με τά ταυτολογικά όξύμωρα: «όποιος προσπαθεῖ να
σώσει, χάνει», «όποιος θυσιάζει οικειοθελῶς, σώζει» (ψυχή
βέβαια σημαίνει έδῶ άπλῶς «ζωή»). Η αίτιολογία άνα-
παράγει κατά τούς ύπομνηματιστές μιá λαϊκή έβραϊκή
έκφραση, πού φαίνεται ότι συνιστá κοινοτοπία, γιατί εκφρά-
ζει τό άυτονόητο. Φυσικά, τίποτε δέν έχει να κερδίσει ό
άνθρωπος πού στήν προσπάθειά του να κερδίσει, ή έστω
άφοῦ έχει κερδίσει τόν κόσμον όλον, πεθάνει. Η διερεύνηση
τοῦ νοήματος θά μπορούσε να συνεχισθεῖ γιατί ή παροι-
μιακή έκφραση, παρά τή φαινομενική άπλοϊκότητά της,
εἶναι σεσοφισμένη. Πάντως τό τί άκριβῶς σημαίνει «ό κό-
σμος όλος» αναλύεται στό έδάφιο όπου ό Ίησοῦς άπορρίπτει

τὴν προσφορὰ τοῦ Σατανᾶ, *Ματθ.* 4,8-10: Πάλιν παραλαμβάνει αὐτὸν ὁ διάβολος εἰς ὄρος ὑψηλὸν λίαν, καὶ δείκνυσιν αὐτῷ πάσας τὰς βασιλείας τοῦ κόσμου καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν καὶ λέγει αὐτῷ· ταῦτα πάντα σοι δώσω, ἐὰν πεσῶν προσκυνήσῃς μοι. τότε λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· ὕπαγε ὀπίσω μου, σατανᾶ.

Ἡ κατακλείδα τοῦ *Μανιφέστου* ἀποτελεῖ τὴ συνόψιση καὶ κορύφωση τῆς δημεγερευτικῆς προσπάθειας: «Ἄς τρέμουν οἱ κυρίαρχες τάξεις μπροστὰ σὲ μιὰ κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση. Οἱ Προλετᾶριοι δὲν ἔχουν τίποτα νὰ χάσουν σ' αὐτὴν παρὰ μόνο τὶς ἀλυσίδες τους. Ἔχουν νὰ κερδίσουν ἕνα κόσμον ὀλόκληρο. ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΝΘΘΕΙΤΕ». Στὸ πρωτότυπο ἡ λέξις «κόσμος» μὲ τὸ ἄοριστο ἄρθρο (eine Welt) δὲν συνοδεύεται ἀπὸ ἐπίθετο. Οἱ μεταφραστές κατὰ κανόνα προσθέτουν τὸ ἐπίθετο «ὀλόκληρος», ἐπειδὴ προφανῶς στὸ μυαλό τους πηγαινοέρχεται ὡς κρυπτομνησία τὸ εὐαγγελικὸ ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ.

Ἡ φράση «Οἱ προλετᾶριοι δὲν ἔχουν νὰ χάσουν κ.τ.λ.» συνιστᾷ εὐφυολόγημα, ὅπου ἡ ἐξαιρέση «παρὰ μόνο τὶς ἀλυσίδες τους» ἀναιρεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς τυπικῆς λογικῆς τὸ «τίποτα», ἀλλὰ κατ' οὐσίαν, ἐπειδὴ οἱ ἀλυσίδες δηλώνουν συνεκδοχικῶς μιὰν ἄκρως ἀρνητικὴν κατάστασιν, ἢ ἀπώλειά τους συνιστᾷ τὸ πρῶτο ἀπτό κέρδος: τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας. Ἄν ἀναλογισθεῖ ὅμως κανεὶς ποιὸς ἦταν ὁ ἀμειλικτος συσχετισμὸς δυνάμεων τὸ 1848, τότε ὁ ἀγκιτάτορας ἐλέγχεται πλανῶν καὶ πλανώμενος. Στὴν προσδοκώμενη ἐπανάστασιν μέρος τοῦ προλεταριάτου θὰ θυσιαστῆ καὶ τὸ ὑπόλοιπο δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι θὰ χάσει τὶς ἀλυσίδες του. Μόνον ἡ ἐμπεριστατωμένη κατα-

λεπτολόγηση μπορεί, αν μπορεί και αυτή, να αποκαλύψει τη σιβυλλική βάση της μεσσιανικής επαγγελίας. Το σύνθημα, τέλος, υπογραμμίζει την οικουμενική διάσταση και τον διεθνή χαρακτήρα του κινήματος, καθώς βέβαια και την κοινοτοπική αλήθεια ότι «έν τῇ ἐνώσει ἡ ἰσχύς».

Οἱ ὀφειλές τοῦ *Μανιφέστου* στὴ *Βίβλο* δὲν περιορίζονται στὰ σημεῖα ποὺ ἐπισημάνθηκαν, ἀλλὰ ἐπεκτείνονται καὶ στὸ ὕφος. Ἡ παρατακτικὴ σύνδεση ὑπερισχύει, γιατί ἡ αὐθεντία δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσει ἢ νὰ διατυπώσει ἡττοπαθεῖς ὑποθέσεις. Ὁ παραλληλισμὸς τῶν μελῶν τοῦ λόγου, τὸ χαρακτηριστικότερο γνώρισμα τῆς ἐβραϊκῆς ποίησης, καθὼς καὶ τὰ ἀσύνδετα, ἐμφανίζονται μὲ ἐντυπωσιακὴ συχνότητα. Οἱ ἐπαναλήψεις αὐτές, ποὺ ἔχουν τὴν ἀπώτερη καταγωγὴ τους στὸν μαγικοθρησκευτικὸ λόγο, ὑποστηρίζουν τὴν προοδευτικὴ ἀπαλλαγὴ τῆς ἀνοίκειας ὀρολογίας ἀπὸ τίς ἀρνητικὲς συνυποδηλώσεις της (ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ λέξη «προλεταριάτο» προκαλεῖ ἀμηχανία) καὶ συντελοῦν στὴν ἐμπέδωσή της.

Ὡς γραμματειακὸ εἶδος τὰ μανιφέστα ἐντάσσονται στὰ λεγόμενα χρηστικὰ κείμενα. Πρόκειται γιὰ συγκεκριμένες καὶ χειροπιαστὲς (αὐτὴ εἶναι ἡ κυριολεκτικὴ σημασία τοῦ νεολατινικοῦ *manifestus*) διακηρύξεις ἰδεῶν, ἀρχῶν καὶ προγραμμάτων, ποὺ ὑποβάλλουν στὴν κρίση τοῦ κοινοῦ πολιτικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κινήματα. Τὸ κομμουνιστικὸ *Μανιφέστο*, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, εἶναι ταυτόχρονα θεωρία τῆς ἱστορίας, ὁδηγὸς ἐπαναστατικῆς δράσης, ἀνάλυση τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς σύγχρονῆς του κοινωνίας, καταγγελία τῆς ἀδικίας καὶ τῆς ἀνισότητος, καὶ βέβαια λυρικὴ ἐλεγεία γιὰ τὰ ἀναμφισβήτητα ἐπιτεύγματα τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ ἐπιτυχία του ὅμως ὀφείλεται καὶ σὲ δύο

ἄλλους σημαντικούς παράγοντες. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὡς ἐκκοσμικευμένη Ἀποκάλυψη, ὡς Προφητεία, ὡς ἐσχατολογικὸ καὶ σωτηριολογικὸ Κήρυγμα, προσφέροντας ἓνα ρομαντικὸ ὄραμα ἔστω θολὸ καὶ μιὰ μεγάλη ἐλπίδα. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι καὶ τὸ *Μανιφέστο*, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ *Κεφάλαιο*, εἶναι λογοτέχνημα βίαιης φοιβαστικῆς πνοῆς ποὺ συναρπάζει καὶ πείθει.

Ὁ Πλάτων πίστευε πὼς ὁ γραπτὸς λόγος ἦταν ὑποδεέστερος τοῦ προφορικοῦ, γιατί πάντα ἔχει τὴν ἀνάγκη τοῦ δημιουργοῦ του γιὰ νὰ μὴν παρερμηνευθεῖ – τοῦ πατρὸς αἰεὶ δεῖται βοήθου (Πλάτων, *Φαῖδρος* 275c). Πράγματι, ἅπαξ καὶ ὁ λόγος καταγραφεῖ, περιέρχεται στὸ ἔλεος τοῦ ἔρμηνέα, ὁ ὁποῖος ἐνδέχεται νὰ εἶναι συνάμα καὶ ἄνθρωπος τῆς πράξης, ποὺ δὲν ἔχει οὔτε τὸν χρόνο οὔτε τὴ διάθεση νὰ λεπτολογεῖ. Ζῶντος εἰσέτι τοῦ Μάρξ ξεμύτισαν αὐθάδεις καὶ οἱ παρερμηνεῖες τῶν ἔργων του. Ὁ ἴδιος μὲ ἀφορμὴ τῆς διαστρεβλώσεως τῶν ιδεῶν του ἀπὸ Γάλλους σοσιαλιστὲς κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἐκμυστηρεύτηκε στὸν Ἐνγκελς ὅτι «Ἄν αὐτοὶ εἶναι μαρξιστὲς, τὸ μόνο ποὺ ξέρω εἶναι ὅτι ἐγὼ δὲν εἶμαι μαρξιστὴς!». Βέβαια, καὶ ὁ τρόπος γραφῆς τοῦ φιλοσόφου ἔδινε ἀφορμὲς σὲ παρανοήσεις καὶ διαστρεβλώσεις. Οἱ ὑπνοφόρες ἀπεραντολογίες, τὰ συνειρμικὰ ἄλλατα, οἱ σοφιστεῖες τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, οἱ ἀνατροπές, οἱ ἐκκεντρικότητες, οἱ ἀντιφάσεις, οἱ παραδοξολογίες, οἱ κινδυνώδεις μεταφορές, τὰ δυσπαρακολούθητα γοργεῖα σχήματα, ἡ ἐκζήτηση καὶ ἡ ταλμουδικὴ μικρολογία, ἄπλωναν πάνω στὰ γραπτὰ του τὴν ὁμίχλη τοῦ Νοεμβρίου. Ὁ Μάρξ ἐπὶ πλέον δὲν ἦταν ὁ ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πάθη καὶ αἰσθήματα «εἴρων, ψυχρὸς σοφός» (ὅπως

ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ στήν Ἐπιστολή του πρὸς τὸν Φόουερμπαχ), οὔτε βέβαια καὶ ὁ συστηματικός, ἑταστικός ἐπιστήμων, ἀλλὰ ὁ ἡφαιστειώδης ἐπαναστάτης, καὶ ὁ ἔμπλεως ἑαυτοῦ πολυῖστωρ, πού οὔτε ἔδινε σημασία σὲ ἐπουσιώδεις λεπτομέρειες οὔτε ἐπιζητοῦσε «ἀντικειμενικές» γνώσεις οὔτε ὑπολόγιζε πάντα τὶς ἀκρότατες συνέπειες πού θὰ εἶχε ἡ μετατροπὴ τῆς θεωρίας σὲ πράξη. Ὁ Μάρξ δὲν φωτογράφιζε παρὰ ζωγράφιζε τὶς κοινωνικὲς καταστάσεις ἐξπρεσιονιστικά. Πολλὲς ἀπὸ τὶς θεωρίες του, πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐκλάμψεις καὶ ἀδρεπήβολες ἐνορατικὲς συλλήψεις, δὲν ἀντέχουν τὴ βάσανο τοῦ κριτικοῦ ὀρθολογισμοῦ.

Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς ἀσάφειας καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, πού εἶναι ὀλέθριος σύμβουλος, πολλὲς ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Μάρξ ὑποφέρουν ἀπὸ ἱστορισμὸ καὶ ἀθεράπευτο ὀπτιμισμὸ, οἱ ὁποῖοι ἔχουν παρελθὸν θρησκευτικὸ. Τὸ ὄραμά του, πού ἔχει χαρακτηρησθεῖ μεσσιανικὸ καὶ χιλιαστικὸ, προϋποθέτει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφθονία τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, τὴ δυνατότητα μετάλλαξης μέσα στὴ νέα ἀταξικὴ κοινωνία τῆς ἐγωιστικῆς (καὶ ἀνορθολογικῆς σὲ πολλὰ) ἀνθρώπινης φύσης, τὴν ὁποία οἱ πραγματιστές, ὅπως ὁ Θουκυδίδης (III, 82), θεωροῦν ἀναλλοίωτη. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτὴ ἐκκίνηση γεννοβολᾶ συνεχῶς ἐρωτήματα, ὅπως: Ποῦ σταματοῦν καὶ πῶς προσδιορίζονται οἱ «ἀνάγκες» τοῦ κάθε ἀτόμου; Τί θὰ συμβεῖ ἂν οἱ «ἀνάγκες» ἐξοκείλουν στὸν ἀχαλίωτο καταναλωτισμὸ; Πῶς ἐπιλύεται τὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης; Πῶς ρυθμίζεται ἡ ἀναπόφευκτη στοιχειώδης σχέση προΐσταμένου καὶ ὑφισταμένου;

Ὁ ὑπαρκτὸς σοσιαλισμὸς κατέρρευσε ἐπειδὴ μετασχημάτισε τὶς ιδέες σὲ ἰδεολογία καὶ τὴν ἰδεολογία σὲ παγερὸ

δόγμα, τὸ ὁποῖον ἐξέθρεψε τὸν κυνισμό, τὴ σκληρότητα, τὴ διαφθορὰ καὶ τὸν ὀλοκληρωτισμό. Ὅμως ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ, πού εἶχε ὡς κανόνα καὶ στάθμη βίου τὸ «για ὅλα πρέπει νὰ ἀμφιβάλουμε» (de omnibus dubitandum) δὲν ἐνταφιάστηκε κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Πολλὲς ἀπὸ τὶς προβλέψεις του ἐπαληθεύτηκαν – ἐπὶ παραδείγματι ἡ «καθολικὴ ἀλληλεξάρτηση τῶν κρατῶν», δηλαδὴ ἡ παγκοσμιοποίηση. Ἐκόντες ἄκοντες συντηρητικοὶ καὶ φιλελεύθεροὶ υἱοθέτησαν πολυάριθμες μεταρρυθμίσεις πρὸς ὄφελος τῶν ἐργαζομένων. Τὸ φάντασμα τοῦ Μάρξ παρίσταται ἀπειλητικὸ στὰ διαβούλια ὅπου προσδιορίζονται οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς καὶ δὲν γίνεται νὰ ξορκισθεῖ.

Ὁ Peter Singer, καθηγητὴς βιοηθικῆς στὸ Πρίστον, κάνοντας τὸν ἀπολογισμὸ τῆς κληρονομιάς τοῦ Μάρξ ἐπισημαίνει: «Στὸ ἐπίπεδο τῆς σκέψης περισσότερο παρὰ στὸ πρακτικὸ ἐπίπεδο ἡ συνεισφορὰ τοῦ Μάρξ εἶναι ἐξίσου φανερὴ. Μπορεῖ κανεὶς σήμερα νὰ σκεφτεῖ τὴν κοινωνία χωρὶς νὰ ἀναφερθεῖ στὶς ιδέες τοῦ Μάρξ γιὰ τὴ σχέση οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς; Ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Μάρξ ξεπήδησε ἡ σύγχρονη κοινωνιολογία, μεταμορφώθηκε ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας, καὶ ἐπηρεάστηκε βαθιὰ ἡ φιλοσοφία, ἡ λογοτεχνία καὶ οἱ τέχνες. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια τοῦ ὅρου –ὁμολογουμένως ὄχι μὲ τὴν πιὸ ἀυστηρὴ– τώρα εἴμαστε ὅλοι μαρξιστές». Παράλληλα μὲ αὐτὴν τὴ νηφάλια ἀποτίμηση, οἱ ἀποδομιστὲς ἐφιστοῦν τὴν προσοχή μας στὴν πολυφωνία τοῦ Μάρξ (ἄλλιῶς μιᾶ ὁ φιλόσοφος, ἄλλιῶς ὁ πολιτικός, καὶ ἄλλιῶς ὁ ἐπιστήμων) καὶ εἰσηγοῦνται τὴν ἀπεμπλοκὴ τοῦ μαρξικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν μαρξισμό. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς λογοτεχνίας ἴσως θὰ πρέπει νὰ προβληματισθοῦν

μήπως «πηγή και προέλευση» (fons et origo) πολλῶν ἀπὸ τὶς συλλήψεις τοῦ Μάρξ ἐντάσσονται στὸ μοτίβο τοῦ «ἀντεστραμμένου κόσμου», πὸ ἡ μνημειωδέστερη διατύπωσή του βρίσκεται στὴν εὐαγγελικὴ ὑπόσχεση: Οὕτως ἔσονται οἱ ἔσχατοι πρῶτοι καὶ οἱ πρῶτοι ἔσχατοι (Ματθ. 20,16), στὴν ἐπουράνιο βασιλεία βέβαια, ἀλλὰ κατ' ἀναλογία καὶ στὴ γῆ. Εὐελπιστοῦμε ὅτι μιὰ τάση τῆς ἀναλυτικῆς φιλοσοφίας, οἱ «ἀναλυτικοὶ μαρξιστές», πὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες κυρίως στὴν Ἀμερικὴ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐπανανάγνωση τοῦ Μάρξ, θὰ μᾶς ἀποκαλύψουν μελετώντας καὶ τὴν ἐκκοσμίκευση τῆς θρησκευτικῆς γλώσσας πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια αὐτῆς τῆς ὀδυνηρῆς σχέσης ἔλξης καὶ ἀπώθησης πὸ διατήρησε ἐφ' ὄρου ζωῆς ὁ Μάρξ μὲ τὴ Βίβλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

I. Ἑλληνόφωνη

- Werner Blumenberg, *Κ. Μάρξ*, μτφρ. Φ. Πρεβεδούρου, Πλέθρον, Ἀθήνα 2000.
- Φράνσις Γουϊν, *Κάρολος Μάρξ. Ἡ ζωή του*, μτφρ. Θ. Ε. Τραμπούλης, Ὠκεανίδα, Ἀθήνα 2001.
- Δ. Δημητράκος, «Σοφίας γένος - Ἀπὸ τὴν σοφία στὴν φιλοσοφία», *The Athens Review of Books*, 16, 2011, 33-38.
- Terry Eagleton, *Μάρξ καὶ ἐλευθερία*, μτφρ. Ἄφρ. Κοσμά, ἐκδ. Ἐνάλιος, Ἀθήνα 2002.
- Andrew Heywood, *Πολιτικές Ἰδεολογίες*, πρόλ. - ἐπιμ. Ν. Μαραντζίδης, μτφρ. Χ. Κουτρή, Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- E. J. Hobsbawm, *Ἡ ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οἰκονομοπούλου, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2008.
- , *Ἡ ἐποχὴ τοῦ κεφαλαίου 1848-1875*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2006.
- , *Ἡ ἐποχὴ τῶν αὐτοκρατοριῶν 1875-1914*, μτφρ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2007.
- Will Kymlicka, *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς μας*, εἰσ. - μτφρ. Γρ. Μολυβᾶς, Πόλις, Ἀθήνα 2005.
- Χ. Ε. Μαραβέλιας, «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ παραλόγου - Ὁ Λουδοβίκος Φόνερμπαχ καὶ ἡ Θρησκεία», *The Athens Review of Books*, 6, 2010, 54-59.
- Ζὰκ Ντεριντά, *Φαντάσματα τοῦ Μάρξ. Τὸ κράτος τοῦ χρέους, ἡ διεργασία τοῦ πένθους καὶ ἡ νέα Διεθνὴς*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Ἐκκρεμές, Ἀθήνα 2000.

- Κάρλ Μάρξ, *Βιογραφία εικονογραφημένη*, πρόλογος Ρενάτο Τζάνγκκερι, μτφρ. Γ. Βούλγαρης, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1985.
- Κάρλ Μάρξ, *Θέσεις για τὸν Φόουερμπαχ*. Φ. Ἐνγκελς, *Ὁ Λούτβιχ Φόουερμπαχ καὶ τὸ τέλος τῆς Κλασσικῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας*. Εἰς., μτφρ., σχόλια Γ. Μπλάνας, ἐκδ. Ἐρατώ, Ἀθήνα 2004.
- Κάρλ Μάρξ - Φ. Ἐνγκελς, *Τὸ Μανιφέστο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος*, Εἰσαγωγή Eric Hobsbawm, μτφρ. Γ. Κόττης, μτφρ. εἰσαγωγῆς Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Ἀθήνα 2004.
- Κάρλ Μάρξ, *Τὸ Κεφάλαιο* (I-III), μτφρ. Γ. Δ. Σκουριώτης, Ἀθήνα 1954-1960.
- Κάρλ Μάρξ - Φ. Ἐνγκελς, *Γιὰ τὴν θρησκεία. Συλλογὴ κειμένων καὶ ἔργων*, μτφρ. - εἰς. Ἑλ. Ἀστερίου, ἐκδ. ΚΨΜ, Ἀθήνα 2009.
- Δ. Ριαζάνωφ, *Μάρξ - Ἐνγκελς* (Ἡ αὐθεντικὴ βιογραφία τους), ἐπιμ. Κ. Μετρινού, ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, Ἀθήνα χχ.
- Peter Singer, *Μάρξ*, ἐπιμ. Γ. Μανιάτης, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, Πόλυτροπον 2006.
- H. Weinstock, «Σοσιαλισμὸς καὶ ἀνθρωπισμὸς», στὸν τόμο *Ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας. Δοκιμὲς ἀνθρωπισμοῦ*, ἐπιμ., ἐκλογή κειμένων, εἰς. Δ. Ν. Μαρωνίτης, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1971, 214-231.
- Francis Wheen, *Μάρξ. Τὸ Κεφάλαιο. Ἡ βιογραφία ἑνὸς ἡμίτελου ἀριστοεργήματος*, μτφρ. Ἑλ. Ἀστερίου, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2006.
- Ἡ Καινὴ Διαθήκη. (Τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲ μετάφραση στὴ δημοτικὴ)*, Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα 1989.

II. Εενόγλωσση

- T. Boman, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1977.
- R. Buchbinder, *Bibelzitate, Bibelanspielungen, Bibelparodien, theologische Vergleiche und Analogien bei Marx und Engels* (Philologische Studien und Quellen, Helt 84), Erich Schmidt Verlag, Berlin 1976.
- H. Fenske, u.a, *Geschichte der politischen Ideen. Von der Antike bis zur Gegenwart*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt 2003
- H. Köster, *Einführung in das Neue Testament*, De-Gruyter, Berlin - New York 1980.
- Karl Marx - Friedrich Engels, *Werke*, Bd 4, Dietz Verlag, Berlin 1980.
- K. Marx - Fr. Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, Nachwort von Iring Fetscher, Reclam Universal Bibliothek Nr. 8323, Stuttgart 1999.
- Eberhard Nestle, *Novum Testamentum Graece*, United Bible Societies, London 1975.
- A. Rahlfs, *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, I-II, Stuttgart 1935.
- Arthur Rich, «Die kryptoreligiösen Motive in den Frühschriften von Karl Marx», *Theologische Zeitschrift*, VII, 1951, 192-209 (non vidi).
- Kevin Rushby, *Paradies. A History of the Idea that Rules the World*, Constable, London 2006.

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ & ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ
Λεωφ. Ἀμαλίας 4, 105 57 Ἀθήνα
e-mail: aliakou@kikpe.gr